TÜRK MİFOLOGİYASINDA ANTROPOGENEZ (İNSANIN YARADILIŞI) MƏSƏLƏSİ VƏ HƏYAT AĞACI MOTİVİ

Posted on Mart 24, 2012 by Bəxtiyar Tuncay

Bəxtiyar Tuncay

Qədim türk mifologiyasında insanın yaradılışı məsələsinə münasibət tarixi təkamülün fərqli mərhələlərində fərqli olmuşdur. Yəni mifologiyadan təktanrıçılığa doğru inkişaf prosesində mövzuya münasibət də inkişaf etmiş, təkamülə və dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

V. V. Radlovun adı ilə bağlı olan l Altay variantında insanların və onların soylarının yaradılması həyat ağac ilə bağlanır:

Günlərdən bir gün idi, Tanrı dolanır idi,

Baxdı, bir ağac gördü, göyə uzanır idi.

Qəribə ağac idi, qolsuz, budaqsız idi.

Tanrı bunu görüncə öz-özünə söylədi:

"Çılpaq qalmış bir ağac, belə qolsuz, budaqsız,

Gözləri heç oxşamır, görkəmi də çox dadsız".

Tanrı buyurdu: "Bitsin doqquz qolu hələlik".

Bitdi dərhal doqquz qol, doqquz budaq üstəlik.

Heç kim bilmir, Tanrının düşüncəsi nə idi,

Soylar törəsin deyə belə bir əmr verdi:

"Doqquz kişi qılınsın doqquz qolun kökündən,

Doqquz oymaq törəsin həmin doqquz kişidən!" (Ögəl, 2006, səh. 449).

Eyni halla, yəni insanın həyat ağacı ilə bağlılığı motivi ilə bir qədər dəyişik formada Middendorfun topladığı "Ər Soqotox" adlı saxa-yakut dastanında da rastlaşırıq:

İnsanın atasının adı Ər Soqotoxdu,

Çoxlu əziyyət çəkmiş, dərdləri də lap çoxdu.

Ərəydex – Buruydaxçı ləqəbini vermişlər,

Yalqız yaşadığından ona belə demişlər.

Bir oba ortasında böyük bir evi varmış,

Bu evin dörd yanını gümüş köşəylə sarmış.

Bu ev əlli qapılı, qırx pəncərəli imiş,

Evin çatısı isə otuz girişli imiş.

Evdən içəri girib-gedənlər şərq yönünə,

Ağac Xaqana rastlar, gələrmiş lap önünə.

Çox əski bir əsinti əsərdi hey başında.

Ağac xaqan böyükdü, hər şeyin anasıydı,

Varlıq ona bağlıydı, göylə yer binasıydı.

Kökləri qapadardı yeraltı dünyasını,

Zirvəsi dələrdi göyün doqquz qatını.

Tam yeddi ayaq idi ağacın yarpaqları,

Ondan daha böyükdü sarqan qozaları.

Ağacın tam kökündə görünürdü bir qaynaq,

Həyat suyu idi bu, axıb gedirdi apağ.

Ağ və qara inəklər qopqoca olmuşdular,

Bu sudan içənlərsə yeni can bulmuşdular.

Ağacda uçan quşlar yorğun, bitab olurdu,

Gəlib bu sudan içən yeni qüvvət bulurdu.

Bu müqəddəs ağacın bir sahibi var idi,

Bir dişi tanrıçaydı, saçları da qar idi.

Özü çox qocalmışdı, köksü tam alaca,

Görənlər sanardı, bir kəklik kimi qırca.

Məmələri böyükdü, aşağı sallanırdı,

Uzaqdan baxan adam iki tuluq sanırdı.

Əslində isə bu ağac adi boyda, kiçikdi,

Ana tanrı gəlincə, ona görə böyürdü.

Böyüyərkən səs çıxar, gurultu qopardı,

Bu səs yavaş-yavaş, getdikcə çoxalardı.

Ər Soqotox adlı ər, yalqız yaşayan adam,

Yakut türkünə görə, bu da bir növü Adəm,

Düşünmüş, "görən məni kimlər doğdu" deyə,

"Mənə bu canı verib, meydana qoydu" deyə.

Getmiş, sormuş ağacdan, "anam kimdir" deyə,

"Əlbət bir atam vardır, atam kimdir" deyə.

Ağac da dilə gəlib, soyunu sayıb tökmüş,

Ər Soqotox utanıb, sayqıyla diz çökmüş.

Göy Tanrısı Ər Toyon onun atasıymış,

Arvadı Gübey xatun onun anası imiş.

Əslində insanoğlu göydə doğmuş imiş,

Vücudu bütün müqəddəsliklərlə dopdolu imiş.

Amma gəlmiş bir gün ki, demiş ata-anası,

Haydı burdan enib get, topla darağı, tası.

Anası ona derkən ona "haydı, get sən elinə",

Bir tuluq həyat suyu tutuşdurmuş əlinə.

Demiş ki, sən bu suyu sol qoluna al, gəzdir,

Bu sənə həyat verər, vaxtı gələcəkdir.

Aradan zaman keçmiş, bu insan bir ər olmuş,

Hərb meydanında savaşlar edər olmuş.

Necə olmuşsa, biri köksünü oxla deşmiş,

Vermiş son nəfəsini, həyatı sona yetmiş.

Həyat suyundan Tanrı bircə damcı sıçratmış,

Bir kiçicik damcıcıq qəlbə qonub islatmış.

İnsan dərhal dirilib, canına həyat dolmuş,

Doqquz dəfə daha çox güclü, qüvvətli olmuş (Ögəl, 2006, 112-114).

Ər Soqotox dastanının ən yaxşı mətni məşhur alman linqvisti O. Böhtlinq tərəfindən toplanmış variantı hesab edilir. Onun məzmunu belədir:

"Ər Soqotox adlı bir adam varmış. Anası-atası yox imiş. Göydənmi endiyini, yerdəmi çıxdığını özü də bilmirmiş. Bir qərib adam imiş. Boyu on geniş qarış, eni dörd geniş qarış, bir çiynindən də o biri çiyninə qədər beş qarış olarmış. Qolları qurumuş qayın ağacı kimi, gözləri isə at qantarğasının halqaları kimi yupyumru imiş. Burnu da inəyin omba sümüyü qədər böyük imiş.

O ki qaldı gücünə, donmuş ağacları belə kökündən çıxartmaq onun üçün heç nə imiş. Quru, azman qayın ağacından tutub, qırmaq ona ləzzət verirmiş. Bitmiş ağacları kökündən çıxarıb atmaq onun üçün bir heç imiş. Sözləri göy gurultusunu, nəfəsi küləyi, səsi fırtınaları, baxışı isə ildırımları andırırmış. Yurdundakı çayırlar qalay kimi parlar, meşələr isə misdən qayrılmış bir yer parçasına bənzəyirmiş. Sular günəş kimi bərq vurarmış… Yurdunda bir süd dənizi varmış və heç qurumazmış. Ər Soqotox çaylarda yuyunar, meşələrdə ov edərmiş.

Həmin yurdun sərhəddində böyük bir dəniz də varmış. Bu dənizin qumları şüşə parçası kimi, dağları da eynən ağ gümüş kimi parlarmış… Meşələrində aslanlar dolaşır, acıqlı ayılar gəzir və boz qurdlar olurmuş. Onun yurdunda heç quş yoxmuş. Ağacların üstündə qartallar qıy vurar, quşlar ötərmiş. Ağaclar yarpaqlarını heç tökməzmiş.

Evi onun yurdunun üstündə eynən mavi duman kimi görünürmüş . Qırx pəncərəli, qırx köşəli ev imiş. Hər köşəsi gümüşdən qayrılıbmış. Evin ortasında böyük bir salon varmış. Bu salonda da üç ocaq yerləşir və hər ocağın da üstündə bir bacadan tüstü qalxarmış. Hər ocağın da başında bir qadın oturarmış…

Evin şərq tərəfində bir çayırlıq varmış. Evin lap qabağında isə böyük bir ağac yüksələrmiş. Bu ağaca "Xan ağac" deyirlərmiş. Bu ağac elə böyük, elə böyük imiş ki, ortadakı budaqları belə göydəki mavi duman kimi görünürmüş. Zirvəsi doqquz göyü dəlib keçirmiş. Onun dibində də insanlara ölməzlik sirrini verən əbədi həyat suyu qaynarmış. Qocalar, qüvvədən düşmüş inəklər gəlir, bunun dibində gəzir, bu sudan

içdikdən sonra yenidən gəncləşib – qüvvətlənərək, geri dönərmiş. Uçan və qaçan vəhşi heyvanlar bu ağacın budaqlarında gəzir, qaçır, şirələrini əmərək müqəddəs bir qüvvəyə sahib olurlarmış.

Evdən çıxıb cənuba baxanda, güneydə də böyük bir qayın ağacının yüksəldiyi görünürmüş. Bu qayın ağacı o qədər gözəl imiş ki, lap gözəl bir qıza bənzəyirmiş. Bir təpə üzərində yüksəlir və sanki bir adacıq əmələ gətirirmiş.

Qərbdə kolluq uzanır, onun arxasını da lədin meşələri örtürmüş. Şimala gəldikdə burada qadın şamanlar olur, möcüzəlr göstərib, dualar oxuyarmışlar. Şamanların arxasında da qoca bir ana oturarmış.

Ər Soqotoxun geyimləri də fövqəladə idi. Silahlarına gəlincə, bir yayı vardı ki, sümükdən qayrılmşdı və altı adam yığılsa, bu yayı çəkə bilməzdi. Oxları lap çəkicə oxşayırdı və ağacdan qayrılan balıqçı komaları qədər böyük idi. Sivri uclu bir oxunu bir obanın dəmirçisi, qaşığa bənzər oxunu da başqa bir obanın dəmirçisi çalışaraq qayırmışdı. Bunlardan başqa, ağır bir mizrağı, toppuzu və qılıncı da var idi. Onun atının tarixi isə çox uzundur…

Ər Soqotox 19 yaşına çatanda, ürəyi başqa cür vurmağa, qanı da için-için qaynamağa başladı… Dörd bir yanına baxdı, özünə yazığı gəldi. Dünya-aləmdə hamı cüt-cüt gəzirdi. "Belə olmaz, mən də öz tayımı tapmalıyam" deyib yola düşdü. Gedib evində yatdı, sabah qalxanda ilk işi "xaqan ağac"ın önünə getmək oldu. Ağacn önünə getməzdən öncə də Günəşə üz tutub, üç dəfə salam verdi. "Xaqan ağac"ın qarşısına çatan kimi diz çökdü və ağaca belə dedi:

-Mənim ağac Xaqanım! Ey müqəddəs ruh! Ey ulu xatun! Mənim yurdumun ruhu! Mən bir yetimdn başqa bir şey deyildim. Sən götürdün, məni böyütdün. Mən kiçik bir uşaq ikən, sən məni böyük bir adam etdin… Gəl mənim nə olacağımı, gələcəyimi də bildir. Mən nə edəcəyəm? Mən bundan sonra necə yaşayacağam? Ey ulu ana!..

İgid bunları söylədikdən sonra birdən göy üzü tutulmuş, buludlar yığılmış və göy müdhiş bir şəkildə gurlamağa başlamışdr. Az sonra iri-iri damlalı yağış yağmağa başlamış və ətrafı sellər basmışdır. Göydən ağ bir bulud uçmuş və bu buluddan da yerə ildırımlar enmişdir. Yer – göy titrəmiş, çaylar daşmş, dnizlər çalxalanmışdır. Az sonra ağ saçlı Ana Tanrı görünmüşdür. Yavaş – yavaş ağacın kökündən çölə çıxmış və oğlanın qarşısında durmuşdur. Eynən kəklik köksü kimi köksü, iki böyük tuluq kimi məmələri var imiş. Oğlana üz tutmuş və belə demişdir:

-Dinlə ey uşaq! Sənin atan Ər Toyon, anan isə Gübey xatun idi. Səni doğan və dünyaya gətirən onlardır. Göyün üçüncü qatından bir əmr gəldi və bu əmrdə sənin böyüdülmən və insanlara ata olmağın buyuruldu. Buna görə də mən səni götürüb böyütdüm. İndi atına min, güney tərəfə get. Bəlkə səfərin ağır və çətin olacaq. Ata Tanrı köməyin olsun. Hər şeydə müvəffəqiyyət sənin olsun!

Ağ saçlı ana bu sözləri deyəndən sonra bir az da dirilik suyu vermişdir. Oğlan sarı atna minib yola düşmüşdür. Oğlan ayrıca 7 öküz və 7 inək də kəsmiş, ətlərini bişirmiş, dərilərindən tuluq qayrmış, ərzağn tuluqlara doldurmuş, tuluqlar da atn qulağından asmış, acıdıqca əl atıb buradan yemək götürərək yemişdir.

Xeyli yol getdikdən sonra Qaya qapısına çatmış, ordan Dəmir dağı keçmişdir. Dəmir dağı aşdıqdan sonra Qan irmağına yetişmişdir. Bu çayda su yerinə qan axırmış. Bu dəfə at çarə tapmış, uçaraq sahibini çayın o biri tərəfinə keçirmişdir. Oradan Qara xanın ölkəsinə gəlmişdir.

Bu Qara xan Ulu Toyonun nəslindən idi. Xan Tanqranın da əqrabasıymış. Qara xanın 10 oğlu və 9 qızı varmış. Qızlar o qədər gözəl imişlər ki, bu qızların gözəlliyinə hamı heyran imiş. Ər Soqotox başdan ayağa dəmir paltarda gəlmiş və Qara xanın ölkəsinə girmişdir…

Bundan əvvəl də Qara xanın ölkəsində bəzi qəribə şeylər olmuşdu. Göylər qaralmış, yerlər titrəmiş, cəhənnəm sahibi Buura – Doxsun gəlmiş və Qara xanın canını almaq istəmişdi. Qızlar ağlamış, oğlanlar çığırmışdılar. Tam bu vaxt Ər Soqotox gəlib çıxdı…

Qızlar belə bir igidin gəldiyini gördükdə, tez qabağını kəsmişlər, olan-bitən hər şeyi ona deyərək, ondan kömək istəmişlər. Oğlan cəhənnəm sahibi Buura- Doxsunu görüncə, tez hücum etmiş və başlamışlar döyüşməyə. Amma cəhənnəm zəbanəsi çox qüvvətliymiş, üstün gəlməyə başlamışdır. Oğlan lap heydən düşəndə görmüş ki, damarlarndakı Tanrıya məxsus qan, bədənində də getdikcə coxalan bir qüvvət dolaşmağa başlayır… Get-gedə güclənmiş və tutub cəhənnəm zəbanəsinin başını kəsmiş, vücudunu parça-parça edərək, göylərə sovurmuşdur. Zəbaninin ürəyinin yalnız bir qismi qalmış, o da bir qarğa olub uçmuşdur. Onun üçün bu quş pis-pis bağırır.

Qara xan bu fəlakətdən qurtulduğuna görə kiçik qızını Ər Soqotoxa vermişdir. Onlar da yer üzünə enərək yakut türklərini dünyaya gətirmişdir (Ögəl, 2006, səh. 119-121).

İ, A. Xudyakovun topladığı variant da buna çox yaxındır:

Yakuta görə, dünya səkkiz guşəli imiş,

Yerin ortası isə sarı göbəkli imiş.

Dünyanın göbəyində bir də ağac var imiş,

Bu ağac böyük imiş, göylərə çıxar imiş.

Bu ağacın hər tərəfi Tanrıdan süslü imiş,

Qabıqları, kötüyü, sanki, gümüşlü imiş.

Ağacın gövdəsindən bir cür şirə axarmış,

Bu qutsal suyun rəngi altun kimi parlarmış.

Ağacın budaqları ta göylərə uzanarmş,

Görən elə bilirmiş doqquz qollu şamdanmış,

Yarpaqları böyükmüş, budağından sarqarmış.

Yarpaqların hər biri at dərisi qədərmiş.

Ağacn təpəsindən bir cür şirə çıxarmış,

Köpülənib, qaynayb sarı rəngdə axarmış.

Bu ağacın yanına kimsə gedəmməzmiş,

Şirədən içən adam heç aclq hiss etməzmiş.

Bu sudan içən artıq məsud olarmış,

Hər şeyə çatarmış, Tanrıdan qut bularmış.

İlk insanın atası burada yaradılınca,

Həyatı əldə edib, dadını da alınca,

Dərhal ağacı görmüş, qaçıb altına girmiş,

Sudan doyunca içmiş, həyat əldə etmiş.

Bu ağacın zirvəsi lap göylərə yetərmiş,

Göylərin üç qatına çatıb, onu dələrmiş (Ögəl, 2006, səh. 114).

A.M.Saqalayev yazır ki, dağ və göllə yanaşı, ağac da türk dini və mifologiyasının ən qədim obrazlarından hesab olunur. Hunlar ağaca at qurbanı kəsir, kəlləsini və dərisini də budaqlarına asırdılar (Сагалаев, 1991, с. 87).

N. Qoroxov tərəfindən toplanaraq yazıya alınmış variantdakı ağac obrazı da çox maraqlıdır:

…Dünyadan göyə çıxan bir dəmir ağac vardı,

O qədər böyükdü ki, yerlə göyü bağlardı.

Göylərin göbəyində qəm, kədər əskik idi,

Burada nə günəş batar, nə də ki ay əskik idi.

Bu göbəkdə qış yoxdu, həmişə yaz olurdu,

Bircə qu quşu vardı hər kəsə saz olurdu.

İlk insanın atası yaradılmışdı burda,

Adı Ağ oğlan idi, göz açmışdı orda.

Gözünü açar-açmaz ətrafına baxmışdı,

"Mən haradayam" deyərək, oyanıb qalxmşdı.

Bir ova uzanırmış uzaq şərqin yönünə,

Çox yüksək bir dağ çıxmış onun önünə.

Bu dağın üzərində böyük bir ağac varmış,

Ağacın şirələri parlaqmış, xoş qoxarmış.

Bu ağacın nəmli qabığı heç qurumazmış,

Suyu gümüş kimiymiş, yarpağ da solmazmış.

Süslü-süslü bardaqlar budaqlardan saqarmş,

Bunu görənlər onu bir tumurcuq sanarmış.

Bu ağacın zirvəsi yeddi göyü dələrmiş,

Göylər üstünə çıxıb, lap Tanrıya gedərmiş.

Ürünq Ayığ Toyon ki, yaradan Tanrı idi,

İnsanlara can verən, yaşadan Tanrı idi.

Bu Tanrı sahibiydi göylərin üst qatının,

Ağaca at bağlardı, qazığıydı atının.

Bu ağacın kökləri yer dibinə gedərmiş,

Tanrının məskəninə dikilmiş bir dirəkmiş,

Ağ oğlan güneylərə "Nə var" deyə baxmış,

Bir süd dənizi görmüş, rəngi süddən də ağmış.

Dənizin kənarında bəyaz çamurlar varmış,

Sanki süd turşuyaraq, köpüklənib qabarmış.

Quzey tərəflərisə qaranlıq meşə sarmış,

Yarpaqları titrəşib heyvan kimi oynarmış.

Bir dağ yüksəlirmiş ormanın arxasında,

Bəyaz papaq kimi ağlıq varmış başında.

Bir zirvə ki, bənzrmiş ağ dovşan dərisinə,

Rüzgarı durdurarmış, qoymazmış gerisinə.

Günbatan yönlərisə çox gözəl bolluq imiş,

Bu ovanın hər yeri çayır ilə dolu imiş,

Böyük şamlqlar varmış bu ovanın ardında,

Yayğın təpələr varmış şamlığın arxasında.

Insanın ilk atası gözünü ilk açınca,

Günəşin aydınlığı hər tərəf saçınca,

Bu ilk insan – Ağ oğlan duyğulanıb hisslənmiş,

Ağaca üz tutaraq ona belə səslənmiş:

"Ey mənim sayqıdəyər , gözəl, ulu tanrıçam,

Mənə həyatı verən, ey mənim böyük anam.

Varlığım, nəyim varsa, hamı sənlə dolmuşdur,

Dünyadakı varlıqlar-hamı səndən doğmuşdur.

Amma elə yalqızam, o qədər yalqız, bilsən,

Nolar mənə bənzəyən bir dost, bir qadın versən.

Dolaşıram dünyanı işsiz, gücsüz, başıboş,

Mənim gücümə görə bir yar ver, et məni xoş.

Mən də insan oğlunu tanımaq istəyirəm,

Mən də bir insan kimi yaşamaq istəyirəm.

Sənə sığınıran mən, qutunu əsirgəmə,

Mənə ümid ver, məni yalnız bəsləmə.

Başqa bir tanrım yoxdur, ancaq səni görürəm,

Qəlbim sayqıyla dolu, qarşında diz çökürəm".

Bu sözlər üzərinə yarpaqlar yaşıllaşmış,

Üstünə su çilənib, hər tərəfi nəmlənmiş.

Yarpaqlar ağlar kimi sulanmış, daşmış tamam,

Bir nur kimi axaraq, oğlanı aşmış tamam.

İsti bir külək əsmiş, qəlbləri sərinlətmiş,

Ağacdan gələn bir səs hər tərəfi inlətmiş.

Ağacın tam kökündən bir yarpaq yarılınca,

Bu yarıqdan ağaca bir dəlik açılınca,

Bir qadın çıxıb gəlmiş ağacın dəliyindən,

Ağacın kökündəymiş aşağısı belindən.

Qadının gur saçları uçuşaraq yanırmış,

İri məmələrindən süd axıb qaynayırmış.

Oğlan yaxınlaşmış ona, süd əmmiş məməsindən,

Əmmiş, əmmiş, doyaraq vaz keçmiş yeməsindən.

Südü əmən Ağ oğlan ilk dəfə doymuş imiş,

Vücudunun hər yri qüvvəylə dolmuş imiş.

Bundan sonra anası ona demiş: qutlu ol!

Səadətlə dolub daş, həyatda sən mutlu ol!

Ağ oğluna anası su, od, dəmir vermiş,

Sonra da qeyb olaraq təkrar yerinə girmiş (Ögəl, 2006, səh. 115-117).

Sözün bu yerində Mirəli Seyidovun "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları"adlı monoqrafiyasından bir sitatı yenidən təkrar etməyə ehtiyac var:

"Son vaxtlara qədər Azərbaycanın bir çox yerlərində ağac pirləri olmuşdur. Həmin pirlər əsasən uşaq – doğum pirləri kimi də məşhurdur. Buraya doğmayan qadınlar övlad arzusu ilə gəlib tapınar, səcdəyə düşərmişlər" (Seyidov, 1983, s. 37-38).

Azərbaycandan toplanmış "Keçəl və dayısı" adlı bir əfsanədə bildirilir:

"...Dağın üstündə böyük bir ağac var, o ağac pirdi. Gərək ona yaxın getməyəsən. On beş metr aralıda dayanasan. Qollarını açasan, çağırasan. Özü də çağıranda səs verir. "Ay pir " deyəndə səs verir, ona nə sözün var ürəyində deyirsən, apardığın ayın-oyunu da qoyursan yerə, dala baxmadan qayıdıb gəlirsən" (Azərbaycan folkloru antologiyası, 2005, s. 309).

Yuxarıda təqdim etdiyimiz əfsanədən belə görünür ki, ağac təkcə insanın əcdadı kimi yox, bütün canlı varlqların, o cümlədən heyvanların ulu əcdadı kimi gözdən keçirilir:

Bu ilk insan – Ağ oğlan duyğulanıb hisslənmiş,

Ağaca üz tutaraq ona belə səslənmiş:

“Ey mənim sayqıdəyər , gözəl, ulu tanrıçam,

Mənə həyatı verən, ey mənim böyük anam.

Varlığım, nəyim varsa, hamı sənlə dolmuşdur,

Dünyadakı varlıqlar-hamı səndən doğmuşdur.

Bu fakt Azərbaycan dekorativ sənətinin, xüsusən də xalçalarımızın əsas və əvəzsiz bəzək elementlərindən biri kimi çıxış edən “vağ-vağı” naxışının daşıdığı mifoloji semantikanın məzmununu daha yaxşı dərk etməyimizə kömək edir. Ağac budaqlarını və hər budaqda meyvəni əvəz edən quş və heyvan başlarından ibarət olan bu naxış barədə Lətif Kərimov ətraflı məlumat vermişdir (Керимов, 1983, с. 92-93)

Mövzumuz baxımından Minusinsk tatarlarından qeydə alınmış bir dastanında söylənilənlər də xüsusi maraq doğurur, belə məlum olur ki, sözügedən ağacın aşağı hissəsi yeraltı dünyada – cəhənnəmdə yerləşir:

Çox-çox əski çağlarda qəhrəman bir qız varmış,

Adı Kubayko imiş, yer üzündə yaşarmış.

Bir gün savaş zamanı qızın qardaşı ölmüş,

Qız bu halı görüncə, sanki, dəliyə dönmüş.

Ölülərin xanıymış İrlə xan adlı bir xan,

Heç bir kimsə yox imiş məskənini tanıyan.

Qardaşının meyidi üstündə ağlar ikən,

Heç bir kimsə yox imiş məskənini tanıyan.

Qırx başlı bir öküzə İrlə xan minib gəlmiş,

Ölən ərin başını oğurlayaraq getmiş.

Cəsəd başsız olanda ölülər dirilməzmiş,

Nə bir həyat iksiri, nə də can verilməzmiş.

Qız qardaşını qoyub, xanın dalnca düşmüş,

Yerin altına enmək belə ağlına düşmaş.

“Amma necə gedim mən?” deyə hər yana qaçmış,

Yurddan biri gələrək bu fikri qıza anlatmış:

“Bu yolla düz gedərsən, sapma bu yoldan,” demiş,

“Gedərkən baxma, saqın, heç sağa-sola” demiş:

“Sən bu yolla gedib bir çaya varacaqsan,

Cayın hər iki yannda dağlar görəcəksən.

Bu, çox böyük çaydır, dağlar arsından axır,

Sahilindəki dağlar, sanki, göylərə ucalır.

Bu dağın kənarında sular axır hikkəli,

Daşdan bir ev də vardır, ətrafı qırx köşəli.

İrlə xanın evidir, xan özü orda durur,

Bu xanı axtaranlar ancaq orada bulur.

Bir qara ağac vardır bu evin lap önündə,

Doqquz ağac yüksəlir bu ağacın kökündə.

Bu doqquz ağacın da hamısı xan malıdır,

Bu xanın qazığıdır, atı ona bağlayır”.

Bu sözlərdən sonra qız yola çıxr, yol alır,

Az-uz gedir, yorulur, nəhayət, evə varır.

Evə girməzdən əvvəl ətrafa yaxşı baxır,

Ağacın üzərində bir yazı görüb oxur.

Tanrı qutsal ağaca kitabə vurmuş imiş,

Bura gələnlərə belə buyurmuş imiş:

"Bil ki, Böyük Tanrıdır bu ağacı yaradan,

Yaradıldı bu ağac göylə, yerlə həmzaman".

Heç kimsə görməmişdir bu yerə canlı gəlsin,

Hələ insan oğlunun ayağı bura dəysin… (Ögəl, 2006, səh. 127-128).

lll Altay variantında insanın yaradılışı məsələsi bir qədər başqa cür qoyulur:

Ülgən insan oğlunu yaradarkən, ətini torpaqdan, sümüklərini isə daşdan düzəldib, ona ilk şəklini verdi. Qadını da kişinin qabırğa sümüklərindən meydana gətirdi.

Middendorf variantında isə belə deyilir:

Tanrı insan biçimində 7 qəlib düzəltmişdi. Hamsına can verib 7 kişi yaratdı. Ayrıca 4 dənə də qadın yaratmışdı. Bu qadınları 7 insan oğlunun 4-ü ilə evləndirdi. Yerdə qalan 3 kişi qadınsız qaldı. Onlar gedib Tanrıya şikayət etdilər. Amma Tanrı heç oralıq olmadı, nə onlara cavab verdi, nə də qadın. Təbii ki, bu 3 kişi dinc dayanmadılar, qadınların ətrafında dolanmağa başladılar. Nə oldusa belə oldu, insan oğlu vəfasız oldu. Qadınların vəfasızlığı da elə buradan qalmışdır. Axırda o 3 kişi də, necə oldusa, 3 qadın tapdılar. Evləndilər. 3 oğulları oldu. Digər dörd adamn da 4 qızı olmuşdu. Onları bir-biri ilə evləndirdilər. Amma qızlardan biri ərsiz qaldı. Kişilərdən biri onu arvadının üstünə almış, buradan da çox qadınla evlənmək adəti meydana gəlmişdir. Amma kişilər bu ərsiz qızı almaq üçün bir-biri ilə mübarizə apararkən, vəfasız olmuşlar. Kişilərin də vəfasızlığ buradan qalmışdır (Ögəl, 2006, səh. 444-445).

İslamdan öncə yarandığı heç bir şübhə oyatmayan Azərbaycan variantında söylənilənlər bir yandan lll Altay variantı ilə, digər tərəfdən isə sami mənşəli dinlərdəki miflərlə yaxınlıq göstərməkdədir. Bu variant mövcud bütün variantlardan daha təkmil və zəngindir.

Söhbət adının və məzmununun məlum olmasına baxmayaraq, özü dövrümüzədək ulaşmayan, Uluq xan Ata Bitikçinin qələminə məxsus "Oğuznamə"ndə yer almış bir mifdən gedir. Sözügedən kitab barədə Məmlüklər dövründə Misirdə yaşamış tanınmış türk tarixçisi Əbubəkr ibn Abdullah ibn Aybək üd – Dəvadari məlumat vermişdir. Onun yazdığna görə, vaxtilə "Uluqxan Ata Bitikçi" adında bir kitab yazılmış, bu kitabı tapan Cəbril ibn Bxtəşyu adlı fars tarixçisi onu türk dilindən fars dilinə (Sasanilər dövrünün orta fars – tat dilinə) tərcümə etmişdir. Uzun müddət Abbasi xəlifəsi Harun ər – Rəşidin (Vlll əsr) kitabxanasında qorunan, sonra it-bat olan bu kitabın farsca tərcüməsi sonralar Dəvadarinin əlinə düşmüş və o, həmin kitabın içindəkiləri bütünlüklə öz əsərinə köçürmüşdür. Elə bunun sayəsində də əsərin məzmunu dövrümüzədək ulaşmışdır.

Eynən “Kitabi – Dədə Qorqud”da olduğu kimi bu kitabda da Təpəgözlə bağlı mif yer almaqdadr. Əsərin ən maraqlı hissəsi isə ilk insanların yaradılması barədə Azərbaycan-türk mifidir. Abdullah ibn Aybək üd – Dəvadari onu öz əsərində belə çatdırır:

İlləri sayılammaz, çox – çox əski bir çağmış,

Göylər sanki dəlinmiş, çoxlu yağışlar yağmış,

Dünya seldə boğulmuş bu şiddətli yağmurla,

Yer üzü tam örtülmüş sürüklənən çamurla.

Sellərin önündəki çamurlar bir yol bulmuş,

Qara Dağçı dağında bir mağaraya dolmuş.

Mağaranın içində qayalar yarılmışmış,

Yarıqların bəzisi insanı andırırmış.

Qayaların yarığı insan qəlibi olmuş,

Qəliblərin içi də gillə, çamurla dolmuş.

Aradan zaman keçmiş, illər, əsrlər dolmuş,

Yarıqlarda bu torpaq su ilə həll olmuş,

Yengəc bürcü deyirlər, bu bürcə gəlmiş günəş,

Havalar çox isinmiş, atəş ilə olmuş eş.

İnsan qəlibindəki su ilə torpaq bişmiş,

Bir – birinə qarışmış, zərrələriysə şişmiş.

Onlara görə sanki mağara bir qadınmış,

İnsana vücud verən içi də bir qarınmış.

Günəşin atəşiylə su ilə torpaq bişmiş,

Doqquz ay müddətində sərin bir rüzgar əsmiş.

Su, atəş, torpaq, ruzgar, dörd ünsür derlər buna,

Bunlar təməl olmuşdur ilk insan vücuduna.

Tam doqquz ay keçincə ondan bir insan çıxmış,

Nədənsə adını da "Ay Atam" deyə almış.

Ay Babayla, Ay Dədə türkcəyə burdan qalır,

Insanın ilk cəddi də kökünü aydan alır.

Ay Atam adlı ata göylərdən yerə enmiş,

Bu yerin suyu dadlı, havası da sərinmiş.

Sonra başlamış yenə böyük sellər, yağışlar,

Mağaranı doldurmuş yenə gillər, çamurlar.

Sünbülə adlı bürcə günəş də gəlmiş, enmiş,

Bu bürcsə Yengəcdən daha aşağı imiş.

Günəş alçaq bürcdəykən yenidən torpaq bişmiş,

Bu ikinci varlıq da birinciyə tam eşmiş.

Birincisi Ay Atam necə idisə kişi,

Bu ikinci şəxs də yaradılmışdı dişi.

Ay Va demişdir hər kəs bu dişinin adına,

"Ağ üzlü" anlamı var ad qoymuşlar qadına.

Ay Atam ilə Ay Va birləşib evlənmişlər,

Qırx uşaq doğuurmuşlar, toplanıb yığılmşlar.

Qırx uşağın yarsı nədənsə, oğlan olmuşdur,

Digər yarısı təsadüflə qız olmuş.

Evlənmişlər uşaqlar, nəsilləri bollaşmış,

Soyları böyüyərək ulusları çoxalmış.

Ana və ataları bir gün ölüb getmiş,

Uşaqlar mağarada onları da dəfn etmiş.

Amma bu mağaranı kimsə unutmamış,

Heç bir müqəddəs onun yerini də tutmamış.

Qızıl qapılar ilə qaplamışlar ağzın.

Çiçəklə bəzəmişəlr mağaranın yanın (Ögəl, 2006, səh. 479-480).

Bu mifdə diqqəti ən çox çəkən məqamlardan biri insanın yaradılışının su, dağ və mağara ilə əlaqəli təqdim edilməsidir. Mif və əfsanələrimizdə dağın ana, nurani qoca, pəhləvan və s. şəkillərdə təcəlli etməsi faktına tez-tez rast gəlmək olur. M.Seyidov yazır:

"Müqəddəs başlanğıc sayılan dağ, eləcə də torpaq və xüsusilə onlarla bağlı Günəş bütün varlığın, həyatın, tanrıların, insanların, nemətlərin yaradıcısı, anası-atası kimi qəbul olunur. Torpaq başlıca olaraq ana başlanğıcı sayılmışdır" (Seyidov, 1983, s. 308).

Təqdim olunan mifdə insanın yaradılışında torpaq (palçıq) və Günəş də yaxından iştirak edir ki, bu da Mirəli Seyidovun yuxarıdakı fikrini tamamilə təsdiqləyir.

Əbdülqədir İnan dağı Ana kompleksinə daxil edərək bildirir ki,. Türk mifologiyasında dağın ana rolunda çıxış etməsinə dair bir çox miflər mövcuddur. Bu da öz növbəsində dağın ulu əcdad kimi kultlaşmasını və onun ətrafında inamlar kompleksinin yaranmasını təmin etmişdir. Elə bu inancın təzahürüdür ki, Türküstan türklərinin olduqları hər bölgədə dağ kultunun izləri tapılmışdır. Buradakı dağların çoxu "müqəddəs, ulu əcdad, ulu xaqan" anlamlarını verən Xan Tanrı, Buztağ Ata, Bayın Ula və b. adlarla da tanınmışdır (İnan, 1976, s. 32).

Azərbaycanda dağ kultu ilə bağlı miflərin birində deyilir:

"Susuzluqdan bir çoban və onun qoyun-quzusu əziyyət çəkir. Çoban üzünü Qır Dağına tutaraq deyir: "Ey Qır Dağı, sən buradan bir bulaq çıxar, mən bir ağ, bir də qara qoyun qurban kəsəcəyəm". Çoban bu sözləri deyəndən sonra baxıb görür ki, həmin yerdən bulaq çıxdı. Özü də necə bulaq, göz yaşı kimi duru, buz kimi soyuq. Çoban ilə sürüsü bulağın suyundan içirlər. Amma çoban nə ağ qoyunu, nə də qara qoyunu kəsir. Elə həmin saat çoban da, sürü də daşa dönür" (Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988, s. 83).

"Dağların ayrılığı" adlı başqa bir mifdə isə deyilir:

“Alvız Dağı sac asıb yuxa bişirmək istəyirdi. Xəmiri kündələyib yığır, yuxanı bir-bir yayıb süfrəyə sərir, sacın qızmağını gözləyirdi. Böyük oğlu Qoşqar, ortancıl oğlu Murov, kiçik oğlu Kəpəz də ocağın qırağında oturublarmış. Qabaqlarında da dələmə, ovma, yuxa bişdikcə bölüşdürüb isti-isti yeyəcəkmişlər.

Alvız ana ilk yuxanı sacın üstünə salan kimi Kəpəzin tərsliyi tutur:

– Bu yuxa təkcə mənimdir,- deyir, – heç birinizə verməyəcəm.

Murov:

– Yox, mənimdir, – deyir, – hər şeyin ilkini həmişə sən götürürsən, indi də mən.

Qoşqar onlara acıqlanır:

– İndi ki, belə oldu, heç biriniz ona əl vurmayın. Gözləyərik, üç yuxa bişər, hərəmiz birini götürərik.

Qardaşlar höcətləşir, yuxa bişməmişdən bir-birinin yaxasını cırası olurlar. Alvız ana onlara nə qədər təpinirsə, kirimirlər. Kəpəzlə Murov dalaşmağa başlayır. Qoşqar onların arasında oturur, onları sakitləşdirmək istəyir. Lakin Murov bir kösöv götürüb Kəpəzin peysərinə endirir. Kəpəz bar-bar bağırır. Boynunu tuta-tuta qaçır. Qoşqar Kəpəzi çox istəyirmiş, kiçik qardaşının şivəninə dözmür, qızmar sacı qaldırıb Murovun başına çırpır. Murov da çığıra-çığıra başqa səmtə üz tutur. Alvız ananın üzü bozarır. Qoşqar döyüləcəyindən qorxub günbatana yüyürür.

Üç qardaşın hərəsi ayrılıb bir yanda qərar tutur, Alvız ana tək qalır. O vaxtdan bəri qardaşlar öz analarına, ana da öz oğullarına baxa-baxa qocalmışlar. Hər bulaq, hər çay onların bir göz yaşıdır, onların bu həsrətləri, bu intizarları dənizlərdə, dəryalarda görüşür” (Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988, s. 23-24).

C. Bəydili mifdəki Alvız obraz ilə əlaqədar bildirir ki, İran mifologiyasında bütün dağların anası olaraq bilinən Əlbürz dağının adı da Albız//Alvız//Yalbuz adının təhrifə uğramış şəklidir (Bəydili, 2007, s. 162).

B. Ögəlin sözlərinə görə, oğuz türkləri daş-dağ ruhundan güc aldıqlarına inandıqlarından sadəcə bir torpaq, daş yığını kimi deyil, duyğularla yoğrulmuş, insanlaşmış varlıq kimi düşünmüşlər (Ögel, 1995, s. 424).

“Dədə Qorqud”da dağa münasibət aşağıdakı alqışlama formasında təzahür etməkdədir:

“Qarlı qara tağların yıqılmasun!” (KDQ, 1988, s. 34).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bunun tam əksini, yəni Qazılıq dağına qarğışlar yağdırılmasının da müşahidə etmək mümkündür ki, bu da dağa canlı varlq kimi yanaşıldığının digər bir təzahürüdür:

“Qazlıq tağı, aqar sənin suların,

Aqar ikən aqmaz olsun!

Bitər sənin otların, Qazlıq tağı,

Bitər ikən bitməz olsun!

Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq tağı,

Qaçar ikən qaçmaz olsun, taşa dönsün” (KDQ, 1988, s. 39).

Şor türklərinin inanclarına görə, “dağ əyəsi (iyəsi) gecələr adamın yanına gələr, özünə ər eləmək istədiyi kişinin yanına uzanıb onu qucaqlar, bilən adam olsa ki, bu dağ ruhudur, onda uzun sallaq və iri döşlərindən tutub həmən dağ iyəsini başı üstündən geri tullayar. Belə eləyən zaman dağ iyəsi : “Səndən mənə ər olmaz”- deyib çıxar gedər. Yox, əyər ona qarşı belə etməsələr, dağ iyəsi həmin adamın canını alıb aparar ki, ondan sonra da o adam ağlını itirib qamlıq eləməyə başlar, gəzib gəzib dolanar və sonda ölər” (Bəydili, 2003, s. 89).

A. Ptapovun topladığı mifoloji mətnlərdən aydın olur ki, dağ iyəsi uzun boylu, böyük döşləri olan qadındır (Потапов, 1946, с. 148). Telengitlər inanmışlar ki, övladı olmayan qadınlar dağa çıxıb dua edərsə, oğul-uşaq sahibi ola bilər (Традиционное мировоззрение…, 1989, с. 244).

“Maaday Qara” adlı Altay eposunun qəhrəmanı yeni doğulan və sağ ovcunda doqquzbucaqlı qara daş, sol ovcunda yeddibucaqlı ağ daş (Маадай-Кара,1973, с. 84) olan oğlunun düşmən əlinə keçməməsi üçün onu Qara Dağın başında dörd qayın ağacının altında qoyur və deyir: “Qara Dağ sənin atan, dörd qayın ağacı anan olsun (Маадай-Кара,1973, с. 87).

“Altay-Buuçay” adlı Altay eposunun variantlarından birində bəlaya düçar olan qəhrəmanın Temiçi-eren adlı atı Altaya – Ağ Tayqa dağına qaçır. At üç il Ağ Tayqanın ətrafına dolanır. Sonra bir yerdən qapı açılır. Ağ paltarda ağ saçlı qadın (Ak emegen) qızıl əsaya söykənərək bayıra çıxır. Altay-Buuçayı diriltmək üçün qoca qadın səmaya Ak Burxanın yanına gedir. Baş Allah qoca qadını Ağ Altayın ruhu Ak emegen (Ağ qoca qadın,ana) adlandırır. Bundan başqa qoca qadın Altay Buuçayın anası hesab olunur. (Бутанаев, 1984, с 94).

M.Cəfərli oğuz epik-mifoloji düşüncəsindəki dağları diri və ölü dağlar deyə təsnif edərək yazır:

“Ən maraqlısı və mühümü ondan ibarətdir ki, oğuzlar üçün canlı və ölü dağlar vardır. Əks təqdirdə, ana dağa qarğış etməzdi. Oğuzlar insanları qarğadıqları kimi, dağları da qarğaya bilirlər. Qarğışın insana təsiri məlumdur. Qarğış insanı tutur, başına pis işlər gətirir, öldürür. Demək, oğuzlar üçün dağ insani keyfiyyətlərə malikdir, ən azı, canlı

keyfiyyətlərinə malikdir. Bu canlılıq məhz onun sadaladığımız elementlərində üzə çıxır. Dağı qarğış o vaxt tutur ki, suyu axmır, otu bitmir, keyiki qaçmır, arslanı, qaplanı olmur. Yəni saydığımız bu beş element öz fəaliyytini dayandırdıqda, öldükdə dağı qarğış tutur, yəni dağ da ölür. Beləliklə, oğuz epik ənənəsində onların canlı dağ anlayışına daxil olan su, ot, keyik, arslan, qaplan semantemləri dağın ruhunu, canını bildirir. Dağın canı bu obrazlardadır" (Bəydili, 2007, s. 145).

Uluqxan Ata Bitikçi "Oğuznamə"sində insanın yaradılması prosesində dağ kultu ilə yanaşı su kultunun da yaxından iştirak etdiyini gördük. Tanınmış türkiyəli tədqiqatçı A. İnan qədim çin qaynaqlarına istinad edərək yazır ki, türk xalqları göyə – Tanrıya, yerə – suya, günəşə və aya qurban kəsərmişlər (İnan, 2000, s. 2). Vll əsrin yunan müəllifi Feofilat Simokattanın yazdıqları da çox maraqlıdır.

"Türklər hər şeydən çox oda ehtiram edirlər, hava və suya da ehtiramları böyükdür, torpağa həsr edilmiş himnlər oxuyurlar. Sitayişi isə "Tək Tenqri" adlandırdıqları yeri və göyü yaradana edirlər. Ona at, qoc və öküz qurban verirlər."

"Dədə Qorqud"un ikinci boyunda Salur Qazanın su ilə xəbərləşməsi suyun tapınaq obyekti kimi dəyərini və sakral funksiyalarını göstərir:

"Çağnam-çağnam qayalardan çıqan su,

Ağac gəmiləri oynadan su,

Həsənlə Hüseynin həsrəti su,

Bağ və bostanın ziynəti su,

Ayişə ilə Fatimənin nigahı su,

Şahbaz atlar gəlüb icdigi su,

Qızıl dəvələr gəlüb keçdigi su,

Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatduğı su,

Ordumun xəbərin bilürmisin, degil mana!

Qara başım qurban olsun, suyum, sana!" (KDQ, 2004, 41).

Miflərin bir çoxunda insanın yaradılışında iştirak edən əsas kultlardan biri də su kultudur. Su eyni zamanda Tanrı ilə birlikdə əzəldən mövcud olmuşdur:

Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görən və sudan başqa görünən yox idi.

Başqa bir mifdə isə deyilir:

Yerin yer olduğu vaxt suyla doluydu hər yer,

Nə göy vardı, nə də ay, nə günəş, nə də bir yer.

Su təkcə kosmogenez prosesində deyil, antropogenez prosesində də yaxından iştirak edən əsas ünsürdür. Bir çox miflərdə o əcdad kimi çıxış edir. Suyun əcdad funksiyasını "Reyhanın nağılı"nda da izləmək mümkündür:

"Dövlət tərəfindən qızı oğurlanmış nisgilli, yazıq ana Gülcahan "qızım-qızım" deyə çölü-biyabanı gəzir. Bir gün susuzluğundan yanan Gülcahan özünü sürüyüb bir su gölməçəsinin üstünə saldı. Arvad çox sevindi, gölməçədə olan suyu tamam içib qurtardı. Demə Gülchanın içdiyi su dərya atlarının ayğırının su içdiyi gölməçə imiş. Bir müddət keçdi, bu gölməçə suyundan Gülcahanın boynunda uşaq qaldı. Onun bir oğlu oldu" (Azərbaycan nağılları, 2004 c., s. 254).

M. Seyidov yazır ki, suya və bitkiyə (ağaca) inam türkdilli xalqların əski inamlar aləmi ilə bağlıdır. Su da, ağac da (Dünya ağacı) ilkindir. İnsan və həyat onlardan yaranmışdır (Seyidov, 1983, s. 118). A.S.Bukşpanın yazdığına görə, bəzi türk soylarında "Ijjəp-sobujjəp – sob" adlı su tanrıçası -ruhu olmuşdur (Azərbaycanı öyrənmə yolu…, 1928, s. 8). C. Bəydili Vasilkova istinadən bildirir ki, suyu keçmək dünya folklorunda nigahın metaforası olub, soy-nəsil artımının gərəkli aktı kimi mənalandırılır (Bəydili, 2003 b, s. 327).

M. Seyidov bildirir ki, doğmayan Azərbaycan qadınları hamilə olmaq üçün mağaralara, o sıradan Azıx mağarasına girib orada tavandan damcılayan suyu yığıb içər və döşəmə ilə divarlar arasından sızan suyu qarınlarına sürtərmişlər. Doğulan övladı mağara və onun suyunun verdiyinə inanarmışlar (Seyidov, 1989, s. 220). Ə.İnan yazır:

"Bir kəndə yeni gələn gəlinə qadınlar tərəfindən "hu köründürü" (su göstərmə) deyilən bir mərasim düzəldərdilər. Bu mərasim gəlin gəldiyi günün ertəsi gün icra olunardı. Kənd qadınları və qızları toplaşıb gəlini kəndin yaxınındakı çaya və ya gölə aparırdılar. Qoca bir qadın gəlini suya, suyu gəlinə göstərdikdən sonra "ataylardan kalgan hu, ineylərdən kalgan hu"(atalardan qalan su, analardan qalan su) deyərək, bir şeylər söyləyir və gəlinin bəzəklərindən bir gümüş pul qoparıb suya atırdı" (İnan, 1976, s. 492).

Su kultunun izlərinə "Əsli-Kərəm" dastanında rast gəlmək mümkündür. Dastanda "Kərəm çaya üzünü tutub deyir:

Abi-həyat kimi daim axarsan,

Haqqın camalına hərdən baxarsan,

Dolana-dolana evlər yıxarsan,

Mənim Əslim buralardan keçdimi?" (Azərbaycan məhəbbət dastanları, 1979, s. 122).

"Dədə Qorqud" eposunun ilk boyunda belə bir ifadə diqqət çəkir: "Qamın aqan görkli suyun qurımasun!" (KDQ, 2004, s. 36).

QAYNAQÇA

Azərbaycan folkloru antologiyası. l kitab. Bakı, 1969.

Azərbaycan folkloru antologiyası. ll kitab. Bakı, 1969.

Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988. 196 s.

Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, Elm, 1979. 504 s.

Azərbaycan nağılları. B.,1961, lc.

Azərbaycan nağılları. B., 1961, ll c.

Azərbaycan nağılları. B., 1962, lll c.

Azərbaycan nağılları. B., 1963, lV c.

Azərbaycan nağılları. B., 1964, V c.

Azərbaycan nağılları. 5 cilddə. I cild, B.: Çıraq,2004 a, 374 s.

Azərbaycan nağılları. 5 cilddə. I cild, B.: Çıraq, 2004 b, 374 s.

Azərbaycan nağılları. 5 cilddə. I cild, B.: Çıraq, 2004 c, 374 s.

Azərbaycan nağılları. 5 cilddə. I cild, B.: Çıraq, 2004 ç, 374 s.

Azərbaycan nağılları. 5 cilddə. I cild, B.: Çıraq, 2004 d, 374 s.

Azərbaycanı öyrənmə yolu (jurnal) . B.: Az. Elmi Tədqiqat İnstitutu tərəfindən nəşr olunmuşdur. 1928, nö.2

Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, Sabah, 1993. 194 s.

Bayat F. Türk esxotoloji düşüncəsində dünyanın sonu; kalkançı çak. Azərbaycan şifahi ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XVll kitab. Bakı, Səda,2003 a, s. 27-39.

Bayat F. Korkut Ata. Mitolojidən Gerçeglige dede Korkut. Ankara, kara M, 2003 b. 89 s.

Bayat F. Köroğlu. Şamandan Aşıka, Alpdan Erene. Ankara, Akçağ, 2003 c. 176 s.

Bayat F. Advermə. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər nəşriyyatı,2004 a, 9-11.

Bayat F. Alp. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004 b, 23-25.

Bayat F. Oğuznamə(lər). Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004 c, 255-174.

Bayat F. Oğuz Destan dünyası. Oğuznamelerin tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü. Ankara, Ötüken, 2006, 328 s.

Bayat F. Mitolojiye Giriş. , Ötüken,2007 a,

Bayat F. Türk Mitolojik Sistemi. C. 1. İstanbul, Ötüken, 2007 b, 380 s.

Bayat F. Türk Mitolojik Sistemi. C. 2. İstanbul, Ötüken, 2007 c, 368 s.

Bayat F. Türk dini – mifoloji sistemində tanrı. Azərbaycan şifahi ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XVll kitab. Bakı, Səda, 2005, s. 70-106.

Besanoğlu Ş. Diyarbakır ağzı. Ankara, 1966.

Bəydili C. Türk din düşüncəsi sistem kimi. “Çraq” jurnalı,1999 a, № 4, s. 41-44

Bəydili C. Övliya Qorqut Ata. “azərbaycan” jurnalı, 1999 b, № 9, s. 172-176.

Bəydili C. Qorqut Atanın advermə funksiyası. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı, Səda,2001 a, s. 29-39.

Bəydili C. ”Qorqut” adının ölümdən qaçma motivi ilə bağlılığı. DQJ, 2001 b, № 1, s. 27-31.

Bəydili C.Dünya modeli. AF, V kitab. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı,2003 a. s. 34-37.

Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003 b. 418 s.

Bəydili C. Can yerinə can. Dərə Qorqud kitab. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər Nəşriyyat,2004 a, s. 69.

Bəydili C. Qorqut Ata. Dərə Qorqud kitab. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004 b, s. 229 .

Bəydili C. Tanrı. Dərə Qorqud kitab. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004 c, s. 316-318.

Bəydili C. Mifoloji varlıq və dünyaduyumunda yeri. AF, Vl kitab, Bakı, BDU-nun nəşriyyat, 2004 ç, s. 110-113.

Bəydili C. Türk yaradılış mifləri haqqında.”Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət” məcmuəsi. XXXVl buraxılış. Bakı, 2004 d, 92-94.

Bəydili C. Mifoloji varlıqlar və özəllikləri. Filoloji araşdırmalar.Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 2004 e, s. 38-42.

Bəydili C. Türk esxatoloji düşüncəsi və Dədə Qorqut. “Qloballaşma və Azərbaycan mədəniyyəti” ll Respublika elmi – praktiki konfransnın materialları. Bakı, 2004 ə, s. 71-78.

Bəydili C. Xaos anlayışı mifologiyada. “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” ll uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, Səda,2004 f, s. 71-78.

Bəydili C. Dəli. Dərə Qorqud kitab. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 104-105.

Bəydili C. Mifoloji ulu ana kompleksi haqqında. FM, AMEA Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, № 5, Bakı,2007 a, s. 29-39.

Bəydili C. Mifoloji Ulu Ana obrazının transformaları: Umay övliya. Ədəbiyyat məcmuəsi. AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, XX c. Bakı, 2007 b, s. 84-92.

Bəydili C. Türk Mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bak, Mütərcim, 2007 c. 272 s.

İnan A. Eski türk dini tarihi. İstanbul: MEB, 1976, 256 s.

İnan A. Erope və Hurafe Motiflerinin Tarix Bakımından Önemi. Abdulkadir İnan. Makaleler ve incelemeler. 3. Baskı, l c., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 191-194.

Kitabi – Dədə Qorqud. B.: Yazıçı, 1988, 267 s.

“Kitabi Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999. 204 s.

Kitabi Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988. 255 s.

Kitabi – Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. B.: Öndər nəşriyyatı, 2004, 376 s.

Ögel B. Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), 1 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 644 s.

Ögel B. Türk mitolojisi, II cilt,Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 610 s.

Ögəl B. Türk mifologiyası. l c. B.,"MBM", 2006.

Seyidov M. Azərbaycan mifik təsəvvürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983. 326 s.

Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989. 496 s.

Seyidov M. Qızıl döyüşçünün taleyi. Bakı, Gənclik, 1984. 108 s.

Seyidov M. Yaz bayramı, Bakı, Gənclik, 1996. 96 s.

Seyidov M. Qam Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, Gənclik, 1994. 232 s.

Бутанаев В. Я. Культ богини Умай у хакасов // Этнография народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1984, с.93-105.

Сагалаев А. М. Урало – Алтайская мифология. Символ и архетип. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1991, 155 с.

Потапов Л. П. Охотничьи поверья и обряды у алтайских турков. – В кн. Культура и письменность Востока. Кн. 5, Баку, 1929, с. 123-140.

Потапов Л. П. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев. – Сов. этнография, 1934, № 3.

Потапов Л. П. Следы тотемистических представлений у алтайцев. – Сов. этнография, 1935, № 5-6, с. 134-151.

Потапов Л. П. Култ гор на Алтае // ж. «Советская этнография», 1946, №2, с. 145-160.

Потапов Л. П. Обряд оживления шаманского бубна у тюркоязычных племен Алтая. – Тр. Инст. этнографии АН СССР, нов. сер., 1947, т. 1, с. 159-182.

Потапов Л. П. Бубен телеутской шаманки и ее рисунки. – Сб. МАЭ АН СССР, 1949, т. 10, с. 191 – 206.

Потапов Л. П. Материалы по этнографии тувинцев районов Монгун Тайги и Карк-Холя. – В кн. Тр. Тув. комплексной археолого-этнографической экспедиции. Т.1, М.-Л., 1960.

Потапов Л. П. Очерки этнографии тувинцев бассейна левобережья Кемчика. – В кн. Тр. Тув. комплексной археолого-этнографической экспедиции 1959-1969 гг. Т.2, М.-Л., 1966.

Потапов Л. П. Очерки народного быта тувинцев. М., Наука, 1969 а, 402 с.

Потапов Л. П. Этнический состав и поисхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. Л., Наука, 1969 б. 196 с.

Потапов Л. П. К семантике названий шаманских бубнов у народностей Алтая. – Сов. тюркология, 1970, № 3, с. 86-93.

Потапов Л. П. Конь в верованиях и эпосе народов Саяно-Алтая. – В кн. Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. Л., 1977, 167-178.

Потапов Л. П. К вопросу о древнетюркской основе и датировке алтайского шаманства. – В кн. Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Наука, 1978, с. 3-16.

Потапов Л. П. Шаманский бубен качинцев как уникальный предмет этнографических коллекций. В кн. Материалная культура и мифология. Л., Наука, 1981, с. 121-137 (Сб. МАЭ АН СССР, т. 37).